

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СТРЯПЧА СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА

ФУНКЦІОНУВАННЯ В РЕЧЕННІ ДІЄСЛІВ ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Ю. СЗ. ОІ - російська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

AB 31.207

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Арват Нінель Миколаївна

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Снітко Олена Степанівна;
кандидат філологічних наук, доцент
Кендюшенко Ала Гєоргіївна

Провідна установа – Український державний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова

Захист відбудеться "30" листопада 1994 р.
о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 068. І8. І6 у Київському університеті імені Тараса
Шевченка за адресою: 252 017, Київ – І7, бульвар
Тараса Шевченка, І4, ауд. 64.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка / Київ,
вул. Володимирська, 58, кім. І07/.

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АМ України

Автореферат розіслано "26" жовтня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Шахов

Кандидат філологічних
наук, доцент
Шахова Л. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У центрі уваги сучасних лінгвістичних досліджень знаходиться семантика в її широкому розумінні - здатності передавати мовними засобами весь зміст, інформацію об'єктивної дійсності. Подібно до того, як певним чином упорядкована, детермінована і взаємозв'язана система предметів, ознак, дій, станів, процесів, явищ, відношень реального світу, мовна семантика являє собою систему упорядкованих, детермінованих і взаємопов'язаних рівнів, які репрезентують мовну картину світу. Для сучасної лінгвістики є актуальним вивчення не тільки структури окремих мовних одиниць і навіть не тільки окремих систем, а "ієрархічної структури усіх мовних систем /рівнів/ в їх суперній функціональній єдності" /Васил'єв Л.М./.

Однією з головних сфер семантики є лексична семантика, завдання якої на сучасному етапі полягає не тільки у визначенні денотативного значення, а й у визначенні значення лексичної одиниці у зв'язку з її маніфестаціями, парадигматичними зв'язками. Особливу увагу привертють до себе лексико-семантичні групи /ЛСГ/ слів, оскільки закономірності організації їх елементів ті ж, що і всієї лексико-семантичної системи в цілому. Вивчення ЛСГ дієслів є однією з найважливіших проблем, пов'язаних із дослідженням змістових аспектів мовних одиниць. Спостереження над функціонуванням слова як компонента речення і всіма зв'язаними з цим процесами, що виникають у слові і зі словом, однаково цікаві як для лексиколога, так і для синтаксиста. Звідси головною методичною посилкою при аналізі дієслівних ЛСГ є розмежування і опис дієслівного слова як номінативної і структурної одиниці мовної системи /номінативна значущість/, з одного боку, і як предикативного члена речення в актуальній мові /функціональна значущість/, з другого.

Синтаксис є найбільш складним, "верхнім" ярусом мовної системи, тому всі синтаксичні дослідження прийнято пов'язувати з загальною теорією мови. У центр лінгвістичних досліджень у галузі лексичної семантики і перехрещенні її з рівнем синтаксису висунуті парадигматичний і синтагматичний аспекти досліджень. Лише комплексне дослідження може показати з найбільшою повнотою всебічний опис дієслова, оскільки семантика слова як компонента речення не обмежується тільки лексичною семантикою: функціональна, синтаксична семантика є важливою складовою значень слів як членів синтаксичних конструкцій.

Вибір теми зумовлений широкою представленістю ЛСГ дієслів соціальних відносин /ДСВ/ у мові, різноманітністю і численністю її парадигматичних зв'язків, з одного боку, і недостатнім вивченням її в аспекті лексичної семантики, а також нерозробленістю питання її синтагматичних зв'язків і функціонування в реченнях, репрезентуючих різноманітні ситуації соціальних відносин, з другого боку.

Актуальність дослідження. Дана робота пов'язана з однією з актуальних проблем системних відношень у мові – проблемою взаємодії лексики і синтаксису. Відмічаючи продуктивність і переконливість вирішення даної проблеми з точки зору традиційного підходу до проблеми взаємодії лексики і граматики з вихідних граматичних позицій /в напрямку від граматики до лексики/, вважаємо можливим здійснений у даній роботі, з урахуванням сучасних даних у галузі системно-семасіологічних досліджень, підхід до вирішення проблеми від лексики до граматики, що є ще мало вивченою галуззю в лінгвістиці.

Головна мета дослідження – установити взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємозумовленість лексико-семантичних і

граматичних властивостей дієслів ДСГ соціальних відносин і структурно-семантичної будови речення, яке відбиває ситуацію соціальних відносин.

Конкретні завдання, які випливають з основної мети дослідження:

- виробити семантичну класифікацію дієслів соціальних відносин, орієнтовану на їх синтагматичні властивості;
- виявити склад релевантних для даних дієслів-предикатів позицій актантів;
- виділити групи суб'єктних, об'єктних і обставинних синтаксем у реченнях з ДСВ на основі денотативних ознак предметів /учасників ситуації/, з одного боку, і лексико-граматичного наповнення вказаних позицій, з другого;
- проаналізувати явища симетрії і асиметрії глибинної і поверхневої структур речення з предикатами соціальних відносин на рівні мінімальних і поширених структур;
- проаналізувати явища граматичної омонімії і синонімії в структурах з досліджуваними предикатами;
- виявити і описати випадки безактантного функціонування дієслів-предикатів соціальних відносин.

Предметом дослідження є різноструктурні, переважно моно-предикатні речення російської мови, семантичним і структурним центром яких є релятивні предикати, виражені ДСВ. Матеріал дібрано з творів російських письменників, а також, з урахуванням типового функціонування ДСВ у публіцистиці, з газетних і журнальних публікацій.

Шлях аналізу. Традиційним підходом, постулюючим ідею зв'язку синтаксису і семантики, є підхід аналізу від форми до змісту, при якому значення слова пояснюється через його дистрибуцію. Але в нинішній час актуалізувався другий підхід

до вирішення проблеми співвідношення семантичних і синтаксичних властивостей дієслова – аналіз за принципом "від змісту до форми", який являє собою спробу прослідкувати, які синтагматичні властивості мають схожі за значенням слова /члени ЛСГ/ в оформленні певних позицій в реченні. Метод аналізу мовного матеріалу, обраний у даній роботі, поєднує підхід від форми – до значення і від значення – до форми.

Методи і способи дослідження. У I розділі при визначенні масиву ЛСГ ДСВ застосовувався метод компонентного аналізу семантичної структури слова. В основу дослідження в 2 і 3 розділах покладено структурно-семантичний підхід, який передбачає аналіз семантичної структури висловлювання, виявлення семантики складових її компонентів, визначення їх семантичних структур. Застосовувався компонентний аналіз семантичної структури речення з прийомами субституції, варіювання граматичних характеристик одного з елементів речення при фіксації інших. Як допоміжні застосовувались також методи семіологічної граматики: взаємні заміни, трансформаційний метод, а також метод перифраз.

Наукова новизна дослідження і теоретична значущість роботи полягає в тому, що в ній

– простежено взаємозв'язок парадигматичних і синтагматичних відношень як явища рівневої моделі мовної системи одного з надзвичайно важливих у соціальному і лінгвістичному аспектах, але недостатньо вивченого фрагмента лексичної системи – ЛСГ ДСВ;

– здійснена спроба вийти в аналізі речення за межі структурної схеми речення, розглядаючи ядро і периферію структурних типів речення на рівні мінімальних і поширених структур, що репрезентують ситуацію соціальних відносин;

- визначено морфологічний і семантичний статус іменних синтаксем, які заповнюють позиції суб'єкта і об'єкта/об'єктів як для дієслів-предикатів з типовою валентністю, так і з індивідуальною для всіх II підгруп досліджуваної ЛСГ;

- вперше типологізовано ситуації соціальних відносин у всіх можливих її варіантах;

- виявлено і описано зони синкретизму в галузі ядерних і периферійних компонентів структури речення з предикатами соціальних відносин;

- здійснено опис семантичних і граматичних маркерів омонімічних граматичних структур з предикатами соціальних відносин.

Практична значущість роботи вбачається в можливості використання результатів дослідження при вивченні лексики як системи у всій різноманітності її парадигматичних відношень /семантичний аспект/, при вивченні морфології /семантична і граматична структура дієслова/, синтаксису /керування дієслів певної ЛСГ, структура і семантика простого речення/, а також у спецкурсах, особливо в процесі вивчення російської мови неросіянами. Результати дослідження можуть бути використані при складанні словника дієслівної валентності, потреба в якому давно очевидна, для відображення

- специфіки суб'єктної валентності ДСВ /уточнення можливості їх вживання з підметом чи без підмета/;

- специфіки категорії імен при даних дієсловах, зв'язаних зі значенням істоти/неістоти: одушевлений суб'єкт/об'єкт, квазіодушевлений/колективний, одушевлено-неодушевлений/ суб'єкт/об'єкт, власне неодушевлений суб'єкт/об'єкт;

- обов'язкової обставинної валентності ДСВ;

- специфіки реалізації валентності ЛСВ багатозначних діє-

слів, які одним чи кількома значеннями входять у досліджувану ЛСГ.

Дані про способи морфологічного вираження актантних позицій можуть бути використані для описання семантики відмінка як однієї з граматичних категорій, що бере активну участь у конституюванні чи поширенні семантичної структури речення. Результати подібних окремих досліджень допоможуть у вирішенні проблем семіологічної граматики, основаної на семантичних властивостях, лексичних у парадигматиці і синтаксичних у синтагматиці.

На захист виносяться такі положення:

- ЛСГ ДСВ являє собою системно організовану польову структуру з центром і периферією, а також суміжними зонами з іншими ЛСГ, що має розгалужені парадигматичні зв'язки;
- за диференційними семами дана ЛСГ членується на II підгруп, у середині яких утворюються мініструктури - класи слів, диференційні і інтегральні семи яких служать дистинктивною ознакою типу валентності дієслова;
- семантична типологія ДСВ відбивається на семантичній типології предиката і організованого на його основі речення;
- ситуація соціального відношення репрезентується симетричними предикатами, які містять диференційну видосему 'соціальне відношення', якщо в її складі є кваліфікуючий компонент "бути, знаходиться з ким-н. у яких-н. відносинах", і асиметричними предикатами при наявності у значенні предиката компонента "той чи інший характер поведінки, поводження ко-го-н. з ким-н.";
- облігаторними для даного типу предикатів є валентності до двох суб'єктів /для симетричних предикатів/, суб'єкта і об'єкта, переважно адресата /для асиметричних суб'єктно-об-

ектних предикатів/, суб'єкта і двох об'єктів /для каузативних суб'єктно-об'єктних предикатів/, суб'єкта і двох об'єктів /для каузативних суб'єктно-двооб'єктних предикатів/;

- інваріантною семантичною моделлю речень з предикатами соціальних відносин є трьохкомпонентна двосуб'єктна /суб'єктно-об'єктна модель, чотирьохкомпонентна суб'єктно-двооб'єктна /у тому числі і з нулевими облігаторними актантами/ модель.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідались і обговорювались на 14 наукових і науково-практичних конференціях. За темою дисертаційної роботи опубліковано 2 статті і 14 тез доповідей і повідомлень.

Основний зміст дослідження. У "Вступі" обґрунтовується актуальність і наукова новизна обраної теми, визначаються предмет, мета і завдання дослідження, теоретична і практична значущість, шлях аналізу, прийоми і методи дослідження.

У I розділі "Парадигматична і синтагматична характеристика лексико-семантичної групи дієслів соціальних відносин" проаналізовані парадигматичний і синтагматичний аспекти даної ЛСГ. ДСВ були вперше виділені на фоні лексико-семантичного поля відношення і в найзагальнішому вигляді охарактеризовані Р.М. Гайсінов /Гайсіна Р.М.: 1975. 1980. 1981 /.

Внутрішньоструктурний розвиток семантичного поля ДСВ був досліджений Ф.С. Бацевичем /Бацевич Ф.С.: 1980/. Автором здійснено комплексний, системно-функціональний підхід до розвитку досліджуваного поля з урахуванням рівневого розшарування російської мови. Струнким, глибоко аргументованим, багатим за мовним матеріалом є дослідження О.Б. Олійник /Олійник О.Б.: 1989/, об'єктом якого стала денотативна частина ДСВ. Вперше подібна робота супроводжувалась аналізом даних психолінгвіс-

тичного експерименту, за наслідками якого складено перший експериментальний словник асоціативних норм російської мови /на базі ДСВ/.

Методом компонентного аналізу в розділі визначено масив досліджуваної ЛСГ, визначена ієрархія елементарних значень семем, виділені їх інваріанти. Семантичну структуру дієслівних лексем соціальних відносин визначають абстрактна релятивна родосема 'відношення', яка є домінуючою, і кваліфікуючі видосеми, які обумовлюють конкретний характер виявлення соціального відношення. На їх основі виділені II підгруп ЛСГ: дієслова знайомства, спілкування, спільної діяльності, ділових стосунків, позитивних відносин, дружніх відносин, сімейних і родинних відносин, ворожих відносин, ганебних відносин, дієслова розриву і відновлення відносин. У свою чергу, у підгрупах представлені класи слів - мікрогрупи, які складають опозиції за семами буття / становлення / "ссориться/поссориться"/, каузативності/некаузативності /"помирить/помириться"/, результативності/нерезультативності /"сгрызть /перен. разг./грызть /перен. разг." /.

Семантичну структуру однозначних дієслів ЛСГ соціальних відносин, ЛСВ багатозначних слів, у тому числі переносних метафоричних значень, складають понятійне значення, відтінки значення, конотативна /стилістична і емоційно-оцінна/ віднесеність. Периферію семантичних мікропарадигм усередині підгруп ДСВ займають просторічні, застарілі, книжні слова.

Наявність синонімічних і антонімічних зв'язків підтверджує системний характер досліджуваної ЛСГ. У синонімічній парадигмі ЛСГ ДСВ широко представлені як абсолютні синоніми, що є незаперечним фактом мови, так і контекстуальні синоніми - результат вживання у мові. Серед антонімів неповні антоніми ді-

еслів даної ЛСГ протистоять по інтегральних семах і не співпадають у протиставленні диференціальних сем.

ЛСГ ДСВ, яка являє собою польове утворення з центром і периферією, має складну структуру. До неї входять при певних умовах реалізації у мові слова з різних смислових галузей, що можна охарактеризувати як "зовнішній зв'язок" семантичної мікроструктури - ЛСГ ДСВ - з дієсловами інших ЛСГ, зокр. ма, з дієсловами емоційного відношення, інтелектуальних контактів, поведінки. Проникнення одних шарів лексики в інші відбувається переважно на її периферії. Досліджувана ЛСГ - відкрите, незамкнуте утворення, яке поповнюється новими одиницями за рахунок інших ЛСГ.

Валентні характеристики дієслів - предикатів синтаксичних структур - зумовлюють функціональні домінуючі семи /'суб'єкт', 'об'єкт'/ і не домінуючі /'каузатор', 'інструмент', 'мотив' і т. п./ . З їх урахуванням виділені дієслова двовалентні /двосуб'єктні, суб'єктно-об'єктні/ і трьохвалентні /суб'єктно-двооб'єктні/. Авалентними дані слова бути не можуть за своїм денотативним змістом: ситуація відношення обумовлює наявність двох чи більше учасників, у зв'язку з чим вона може бути охарактеризована як взаємоспрямована /двосуб'єктна/полісуб'єктна/ чи односпрямована /односуб'єктна - суб'єктно-об'єктна/. Звернення до синтаксичної валентності допомагає визначити кількісний і якісний склад актантів, виділити серед них облігаторні і факультативні.

У 2 розділі "Мінімальні структури речень з предикатами соціальних відносин" послідовно розглядається структура і семантика мінімальних речень з предикатами кожної з її підгруп. Як вихідна точка аналізу обрана поверхнева структура речення, оскільки саме вона дана для безпосереднього спосте-

реження як матеріальна реальність. Звернення до глибинної структури у процесі семантичного дослідження структури речення в даному випадку значно полегшує виявлення та інтерпретацію фактів омбнімії поверхневих структур, регулярних явищ синонімії. Аналіз глибинної і поверхневої структур у даній роботі відбиває дві взаємопов'язані сторони одного й того ж явища. Глибинна структура – це структура смислу речення, його семантична модель, у яку втілюється думка на певному етапі кодування. Поверхнева структура – це той чи інший тип структурування думки, який склався протягом історії мови і мислення і, безумовно, належить до галузі мовленнєвомислених універсалій. Під мінімальним структурним типом у роботі розуміється, згідно з поглядами Н.М.Арват, поширене речення, яке складається зі структурної схеми і найближчого облігаторного поширювача /такий підхід дозволяє розглядати модель речення як рівневе утворення/.

Центр мінімальних структур, які відображають ту чи іншу ситуацію соціальних відносин, утворюють, у першу чергу, двосуб'єктні предикати. Симетричні предикати ЛСГ ДСВ розглядаються в роботі, за російською лінгвістичною традицією, як двосуб'єктні. Двосуб'єктні /полісуб'єктні/ предикати, які відображають симетричні двоспрямовані /інтерперсональні/ відносини між учасниками ситуації відносин, мають у повній формулі обов'язкової валентності суб'єктні синтаксеми $\sqrt{I} + c + \sqrt{5}$ при розчленованій репрезентації суб'єктів і $\sqrt{I}$ мн. – при стягненій репрезентації /при симетричних предикатах комунікативно-контактної дії другий суб'єкт називає партнера, співучасника, супротивника/: "Он познакомился с семейством Виктора" /В. Коротич/. "Родители познакомились, как говорится, на заре туманной юности" /В. Токарева/. При даній одно-однознач-

ній репрезентації суб'єкти симетричних предикатів на поверхневому рівні відповідають різним членам речення: перший з них кваліфікується як підмет, другий – як непрямий додаток. Доказом того, що синтаксема $s + N_5$ виражає другий суб'єкт, а не об'єкт у структурах даного типу, є можливість переведення обох семантичних суб'єктів в одну синтаксичну позицію в поверхневій структурі – підмет у формі множини або у сурядний ряд /прийменник "с" відповідає предикату кон'юнкції/: "Простите, ви не знаєте, он и Живаго встретились?" /Б. Пастернак/. Пор.: ... он встретился с Живаго? ... они встретились? Проте в позиції стягненого суб'єкта при симетричних предикатах може виступати і ім'я у формі однини, яке містить сему збірності: "Мы себя открыли, и весь этот объезд – от крайче левых до самых умеренных – объединился" /М. Шатов/.

Двосуб'єктні предикати регулярно виявляють омонімію у відношенні до суб'єктно-об'єктних предикатів при наявності синтаксеми $s + N_5$. При спільному морфологічному показнику речення служать для вираження різного типового значення. Для загальної семантики суб'єктно-об'єктних дієслів характерне відображення різних ролей учасників тієї чи іншої ситуації соціальних відносин: ініціатива виходить від одного учасника /семантичного суб'єкта/ і спрямована на другого /семантичний об'єкт/, тобто дані предикати відображають односпрямовані несиметричні відносини. Морфологічним маркером об'єктного характеру синтаксеми $s + N_5$ служить наявність у реченні модальних слів, оптативних дієслів, характер контексту: "Вы хотите со мной познакомиться?" /Г. Саркисян/. У висловлюваннях з симетричними предикатами можливе надлишкове вираження семи спільності суб'єктної позиції за допомогою займенникових слів і сполучень "друг с другом", "между собой", "с ним" і т. п.:

"Неужели мы с тобой не договоримся?" /М. Шатров/. Дані компоненти витримують пробу на елімінування і можуть бути визначені як факультативні.

В односкладних¹ безособових реченнях позиція першого суб'єкта при симетричних предикатах заповнюється синтаксею N_3 або її варіантом $\text{для} + N_2$: "Вот хорошо бы тебе познакомиться с философом Бонифатием Михайловичем Кедровым" /В. Амлинский/. "Для читателя будет нелишне познакомиться с сими двумя крепостными людьми нашего героя" /Н. Гоголь/. Того ж вираження набуває і спільний /нерозчленований/ суб'єкт у даних структурах: "Меня надо объясниться" /А. Куприн/. Нульова репрезентація одного чи двох суб'єктів подана у неповних реалізаціях, в односкладних реченнях і при парцеляції.

До структури номінативного мінімуму речення, крім суб'єкта і предиката, входить також обов'язковий об'єктний поширивач – це перший ступінь поширення. Найбільш типові структурно-семантичні типи об'єктів при предикатах соціальних відносин такі: позиція адресата, яка вказує на особу чи предмет, на яку спрямована комунікативно-інформативна чи донативна /пов'язана зі зміною посесивних відносин/ дія суб'єкта, виражається одушевленим чи квазіодушевленим іменем у формі N_3 : помочь соседу, подарить колхозу, рассказать сослуживцам. Дієслово у подібних випадках може відкривати ще одну позицію – периферійного деліберативного / $2 + N_6$ /, посесивного / N_4 /, медіативного / N_5 / об'єктів – імені пропозитивної чи предметної семантики.

Особовий об'єкт подається при односпрямованих предикатах у формах $s + N_6$ і $\text{над} + N_5$, $k + N_3$, а також висловом "друг к другу": "Но уж с хозяевами он шепетильничать не собирался" /В. Быков/. "Так измываться надо мной ты больше не будешь" /Ф. Абрамов/. "Через некоторое время горячо привязался и я к

нему"/И. Бунин/. "Отдыхаем, любимся, подобрали все друг к другу" /М. Горький/. При орієнтованих на особу предикатах другий - факультативний - об'єкт може мати варіативну форму: $k+N_3+c+N_5$ і $k+N_3+za+N_5$: обращаться к завелущему с просьбой і обращаться к коллеге за советом. Подвійний об'єкт при каузативних дієсловах має, як правило, семантику об'єкта спільної двонаправленої дії і виражається сполученням синтаксем N_4+c+N_5 : "Павлушу уж з барышнями знакомять дора, а он все с мячиком да скалкой бегает" /В. Токарева/. Значення особи-каузатора набуває об'єкт N_4 при дієсловах із диференціальною семою емоційно-оцінного відношення /позитивного чи ворожого/: "Он ненавидел Иудушку и в то же время боялся его" /М. Салтыков-Щедрин/. Периферійний об'єкт-каузатор абстрагованого імені, який визначає причину - підставу подяки чи засудження, покарання, виражається формою $za+N_4$ з іменем кваліфікативної семантики: "Отец проклял его за строптивость" /М. Горький/. Дієслова соціальних відносин із загальною семою запобігання потенційної загрози відкривають позицію для другого об'єкта $ot+N_2$ - імені чого-н. погрозливого чи небажаного /дії, події і т. п./: спасти семью от разорения. Об'єктна синтаксема $из-под+N_2$ або $из+N_2$ подається при дієсловах, які виражають фазисне значення звільнення від соціальної залежності: выйти из-под власти /начальника/, выйти из состава коллегии.

Найбільш частотними серед суб'єктно-об'єктних структур є речення з дієсловами, що керують прямим об'єктом як особою, так і пропозитивної семантики. "Отца арестовали, мать выслали" /Комс. правда.-1987.-17 янв./, "Почему Губельдин отказывается даже обсудить предложение о создании коалиционного правительства?" /Комс. правда.-1987.-13 марта/. Значне

місце займають речення з предикатами, які каузують ситуацію володіння. Синтаксема N_4 заповнює позицію посесивного об'єкта, а ситуація в цілому характеризується зміною суб'єкта володіння: "В конце 9 века пришедший из Новгорода Олег захватил Киев и объединил северную и южную Русь" /Д. Лихачев/. Позиція зі значенням основного власника /продавця, арендодавця/, яка виражена синтаксемою $u+N_2$, поєднує в собі об'єктне і суб'єктне значення /суб'єкт відчуження/, розглядається як факультативна: "Он арендовал у заводовладельца мельницу" /Д. Мамин-Сибиряк/. Ситуація прикладення зусиль суб'єкта в тій чи іншій галузі соціальних відносин характеризується наявністю об'єкта-фактитива – синтаксеми N_4 з абстрагованими іменами. Широко представлені серед суб'єктно-двооб'єктних структур речення з предикатами перевodu, переміщення, які мають валентності зі значенням особи, що підлягає перевodu – перший об'єкт N_4 , і місця роботи, служби, навчання і т.п. – другий об'єкт, ускладнений адвербіальним значенням кінцевого пункту $на+N_4$, вихідного і кінцевого пункту $с+N_2+на+N_4$: "Пять человек можно перебросить с животноводства на строительство" /Г. Николаева/, Адресат-дестинатив /особа, якій призначається дія/ виражається синтаксемою $для+N_2$: "Ромашов кое-что сделал для Улебникова, чтобы доставить ему маленький заработок" /А. Куприн/.

У каузативних структурах може бути поданий компонент з подвійним значенням – об'єкта каузації і суб'єкта – носія вторенної предикційованої ознаки / N_3 /, а також контамінований суб'єкто-об'єкт $с+N_5$: "Кольку иногда подкармливали у Виктора на кухне" /В. Коротич/. "С начальником цеха твое дело постарайся уладить" /Б. Полевой/.

Третій розділ "Поширені структури з обставинними конк-

ретизаторами" присвячений розгляду поширеного структурного типу речень з предикатами соціальних відносин, під яким, у відповідності з поглядом Н.М. Арват, розуміється поширене речення, яке включає, крім першого облігаторного поширювача, різні факультативні члени. Основою для поширеної структури служить мінімальна структурна схема, яка в залежності від її граматичного оформлення, лексичного наповнення і ступеня адекватності ситуації, що відбувається, зумовлює лексичні і граматичні параметри поширювачів. Спірним залишається питання про об'єм мінімальних і поширених структурних схем. Додатково до власне поширених у роботі відносяться структури з адвербіальними компонентами прислівного і детермінантного типів, а також відповідні їм за кваліфікативною семантикою відмінкової і прийменниково-відмінкової форми імені зі слабкокарованим зв'язком, які не входять до предикативних відношень і можуть бути еліміновані зі складу речення. Поширювачами структури можуть бути об'єктні компоненти, не продиктовані глибинною семантичною моделлю предиката - вони розглянуті у 2 розділі поряд з іншими об'єктними компонентами.

Особливе місце у поширених структурах займає поширювач, який відноситься до всього складу речення, - детермінант /він відрізняється від інших поширювачів наявністю прихованої предикації/. У розділі аналізуються детермінанти - обставинні кваліфікатори, виражені, як правило, прислівниками або формами непрямих відмінків імен з прилягаючим або карованим зв'язком. Ці автономні компоненти вносять у семантичну структуру речення з предикатами соціальних відносин елементи смислу з темпоральним, локальним, кваліфікативним, причинно-наслідковим, цільовим і т. г. значеннями.

У структурах з темпоральним конкретизатором факультета

тивна позиція часового компонента /темпоратива/ при досліджуваних предикатах заміщається, як правило, прислівником відповідної семантики. Темпоративи, виражені іменними синтаксемами, кваліфіковано у роботі за такими семантичними рубриками:

- календарна дата /власне дата, день тижня, пора року/: синтаксеми $\underline{N}_2$, $\underline{ВtN}_6$, $\underline{ВtN}_4$, $\underline{ЗвtN}_4$, $\underline{ДоtN}_2$;

- відрізок часу, період, строк, у який знаходять вираження соціальні відносини: синтаксеми $\underline{ПоtN}_5$, $\underline{ДоtN}_2$, $\underline{ПоtN}_3$, $\underline{КtN}_3$, $\underline{N}_5$, $\underline{ЧерезtN}_4$, $\underline{СтN}_5$;

- приуроченість відносин до події /подія як каузатор відносин/: синтаксеми $\underline{ПередtN}_5$, $\underline{ПодtN}_4$, $\underline{ДоtN}_2$, $\underline{ПриtN}_6$, $\underline{КtN}_3$, $\underline{ПоtN}_6$, $\underline{СтN}_5$;

- вік особи - учасника відносин: синтаксеми $\underline{ВtN}_4$, $\underline{НаtN}_6$, $\underline{СтN}_2$.

У структурах з ЛОКАТИВНИМ конкретизатором сема просторової локалізації представлена в семантичній структурі багатьох досліджуваних структур зазначенням місця, де

- суб'єкт знаходить застосування собі / йому знаходять застосування;

- локалізуються двоспрямовані відносини;

- здійснюється цілеспрямований вплив на суб'єкт;

- визначений вихідний пункт;

- визначений кінцевий пункт - директив /при дієсловах відновлення відносин/;

- здійснюється односпрямована соціальна дія суб'єкта;

- локативне значення, здійснюване у двох напрямках /звідки - куди/.

Далі у розділі детально розглянуто формальні і семантичні характеристики локативних поширювачів - прислівників і

іменних синтаксем, найбільш частотними серед яких є $в+N_6$, $у+N_6$, $в+N_6$, $на+N_6$, $по+N_6$, $из+N_2$, $о+N_2$, $на+N_4$, $под+N_4$, $к+N_3$, $в+N_4$.

Структури з кваліфікативними конкретизаторами є найбільш частотними, багатими за семантикою, різноманітними за способами вираження. Достатньо регулярно обставинний кваліфікативний компонент експлікується іменними синтаксемами $о+N_5$, $без+N_2$, $по+N_3$, $на+N_6$ з лексемами з абстрактним значенням.

Структури з каузативним конкретизатором характеризують ситуації соціальних відносин, причинно зумовлених або внутрішнім станом суб'єкта /емоції, спонукання/, або каузованих зовні, у зв'язку з чимось ставленням, позитивно чи негативно орієнтованим /сприятливим/несприятливим/. Крім іменних синтаксем з причинними прийменниками, наявні й інші синтаксеми, оскільки причинні значення історично складались на базі об'єктних: $из+N_2$, $из-за+N_2$, $за+N_4$, $через+N_4$.

Структури з фінітивним конкретизатором мають обмежене коло засобів вираження цільового компонента і, як правило, однозначну семантичну спрямованість. Найбільш типовим способом вираження фінітива у монопредикатних структурах з даними предикатами є інфінітив з семантикою контакту, соціальних відносин, а також синтаксема $для+N_2$.

У структурах з конкретизатором міри обставинний конкретизатор найчастіше характеризує ситуацію соціальних відносин з боку інтенсивності прояву, за кількісною ознакою, з точки зору міри віддалення суб'єктів один від одного, а також з боку міри вартості/у ситуаціях купівлі-продажу/.

Структури з конкретизаторами умови, наслідку, допустови ми на рівні монопредикатних структур носять несистемний харак-

тер /у кількісному відношенні вони екляли пропорцію 1:8-10 по відношенню до підрядних предикативних частин умови, наслідку, допусту, що дає право зробити висновок про периферійність аналізованих компонентів і структур.

Обставинний конкретизатор у всіх вищеназваних типах структур може бути також виражений синтаксично цілісним сполученням, фразеологізмом, зворотом із порівняльним сполучником. У багатьох випадках подано також зони синкретизму обставинних компонентів при злитті основної обставинної осми з додатковими. У випадках неможливості однозначно визначити характер обставинного конкретизатора, він кваліфікується як компонент з дифузним значенням.

Заклучна частина містить теоретичне узагальнення про функціонування в реченні дієслів соціальних відносин.

1. ЛСГ ДСВ являє собою не тільки багатосторонньо диференційовану /II семантичних підгруп, класи слів усередині підгруп/, але й максимально інтегровану, системно організовану групу. У ЛСГ ДСВ наявні семантичні мікросистеми на рівні лексико-семантичних варіантів багатозначного слова, синонімічних зв'язків, антонімічних опозицій, що супроводжуються конотативними характеристиками. ЛСГ ДСВ являє собою польове утворення з центром і периферією, яке має суміжні зони взаємодії з іншими ЛСГ /поведінки, емоційних відносин, інтелектуальної діяльності/. ЛСГ ДСВ існує на рівні Словника як упорядкована, але не ізольована сутність у лексико-семантичній системі мови.

2. У руслі досліджень, звернених до проблеми вивчення мови у відповідності з реальними ситуаціями спілкування, формальна і семантична організація речень з предикатами соціальних відносин проектує на мовний рівень численну кількість рольових відносин учасників комунікації, яка представлена в

об'єктивній дійсності: ділові, дружні, родинні, ворожі, ганебні і т. п. відносини між людьми - членами того чи іншого соціального об'єднання /колективу, сім'ї, держави/. Типологія ситуацій соціальних відносин у всій різноманітності їх проявів у об'єктивній дійсності на структурно-семантичному рівні являє собою таку систему:

- конвертовані ситуації з двома рівноправними учасниками - суб'єктами соціальних відносин при симетричних предикатах;

- односпрямовані ситуації з двома учасниками, відносини між якими здійснюються у напрямку від суб'єкта - джерела відносин до об'єкта відносин при суб'єктно-об'єктних предикатах;

- опосередковані ситуації з активним учасником - каузатором відносин і двома пасивними учасниками - об'єктами каузованих суб'єктом відносин при каузативно-двооб'єктних предикатах;

- ситуації з імпліцитним суб'єктом, участь якого в ситуації соціальних відносин мислиться, проте номінація його не проводиться через сталі граматичні традиції / у неповних і односкладних реченнях, у парцельованих структурах/.

3. Предикати соціальних відносин характеризуються з точки зору приналежності їх до однієї з II підгруп у складі ЛСГ ДСВ з урахуванням семантично і синтагматично релевантних сем; в окремих випадках релевантними є і словотворчі особливості дієслів-предикатів. Дана ЛСГ як функціональна система визначає типові ситуації реальної дійсності через валентність дієслова. Поряд з регулярними реалізаціями валентностей для корелюючих за змістом мікрогруп даних дієслів подані також варіативні і нерегулярні явища в галузі валентних характеристик.

4. Дієслова соціальних відносин репрезентують неакціо-
нальні предикати, які становлять граматичний і смисловий
центр речень, що маніфестують різні ситуації соціальних від-
носин, визначаючи за допомогою лексичного значення і валент-
ності кількість і типологію актантів і їх відношення до пре-
диката.

5. Іменні компоненти речення /синтаксеми/ характеризу-
ються з точки зору

- категоріальної семантики /ім'я пропозитивної/непропо-
зитивної семантики, антропонім/неантропонім, одушевлене/нео-
душевлене/квазіодушевлене/ і далі - окремі семантичні харак-
теристики;

- ситуативної ролі денотата /активний/пасивний учасник
відносин, учасник односпрямованих/двоспрямованих відносин;

- морфологічної форми /семантика відмінка, безпримен-
никовий/применниковий характер синтаксеми/.

6. Суб'єкт /центральный актант/ у структурах досліджува-
ного типу постає як активний учасник ситуації /відправник/,
"вписуючись" у денотативний аспект змісту речення. Суб'єкт-
ний актант виявляє певну вибірковість у відношенні до катего-
ріальної семантики імен, які заповнюють його позицію /класи
слів з предметним значенням/. Суб'єкт-каузатор виражається
також і іменами пропозитивної /зі значенням події, ознаки/
семантики. При симетричних предикатах комунікативно-контакт-
ної дії, які репрезентують двомісні симетричні відносини,
відкривається позиція для другого суб'єкта - партнера, супро-
тивника, співучасника, яка заповнюється синтаксемою $o + N_5$.
Двосуб'єктну валентність мають усі II підгруп досліджуваної
ЛСТ. Вона послаблена лише у дієслів ділових відносин і від-
сутня у деяких дієслів сімейних і родинних відносин.

7. Серед об'єктних актантів, які входять у структуру номінативного мінімуму чи поширеного типу, у реченнях з предикатами соціальних відносин представлені центральна об'єктна позиція адресата і периферійні позиції деліберата, посесивно-го, медіативного, фактитивного об'єктів і об'єкта-каузатора. Специфічним для каузативних предикатів соціальних відносин є подвійний об'єкт з семантикою спільної двоспрямованої дії.

8. Масив структурно-семантичних типів речень з предикатами соціальних відносин являє собою польове утворення з центром у вигляді інваріантних мінімальних структур і периферією у вигляді поширених структур з різним ступенем віддаленості від центру. Мінімальний структурний тип речень з предикатами соціальних відносин репрезентується поширеним реченням, яке складається зі структурної схеми і найближчого облігаторного поширивача. До даного типу речень з досліджуваними предикатами відносяться і односкладні структури з субстантивними компонентами або їх субститутами з суб'єктивним значенням у формі синтаксеми у непрямах відмінках / N_3 , для $+N_2$ /.

9. Поширені структури речень з предикатами соціальних відносин мають більшу семантичну автономність порівняно з мінімальними структурами, що дає можливість розмежування всіх зразків речень не тільки за формальною, а й за семантичною організацією. Поширені структури з предикатами соціальних відносин можуть включати всі 9 типів обставинних конкретизаторів, які, у свою чергу, диференціюються на семантичні підтипи. Поширивачами схеми в реченнях досліджуваного типу є не тільки обставинні компоненти, які не входять у предикативні відношення, а й об'єктні, не продиктовані глибинною семантичною моделлю предиката.

10. У семантичній структурі речень з предикатами соці-

альних відносин закладені умови, які дають підстави для імпліцитної репрезентації одного чи декількох облігаторних компонентів структури /як правило, суб'єкта, суб'єкта-каузатора, рідше - об'єкта чи об'єктів у суб'єктно-об'єктних чи суб'єктно-двооб'єктних структурах/. Існування граматичних омонімів, які маніфестують двосуб'єктну чи суб'єктно-об'єктну спрямованість одних і тих же лексем чи ЛСВ ДСВ, свідчить про наявність глибоко прихованих, імпліцитних сем у семантичній структурі дієслова, які внаслідок своєї абстрактності стають релевантними лише при наявності зовнішніх маркерів з боку актантів чи особливостей контексту.

II. Здійснений міжрівневий парадигматичний і синтагматичний аналіз ЛСГ ДСВ розкрив загальні і специфічні риси семантичної структури і функціональних можливостей досліджуваної ЛСГ, показавши її як відносно самостійну, самоорганізуючу функціональну підсистему у складі лексичної системи мови. Застосований функціонально-семантичний підхід ґрунтується на принципах так званої "активної граматики", яка описує явища мови у напрямку від значень до форм їх вираження.

За темою дисертації опубліковано такі роботи:

1. Лексико-семантическая группа глаголов социальных отношений в "Слове о полку Игореве" // Обл. науч.-метод. конф., посвящ. 800-летию "Слова о полку Игореве": Тез. докл. - Чернигов, 1986. С. 177 - 179.

2. Изучение управления глаголов ЛСГ социальных отношений в практическом курсе русского языка // Всесоюз. науч.-практ. конф. "Совершенствование преподавания практического курса русского языка в педвузах союзных республик": Тез. докл. и сообщ. - Нежин, 1986. - С. 116.

3. Высказывания с симметричными предикатами социальных отношений в прозе Н.А. Островского // Литературно-общественная деятельность Н.А. Островского и современность: Тез. докл. респ. межвуз. науч.-практ. конф. 26 - 28 окт. 1989. - Ровно, 1989. С. 79 - 81.
4. Темпоральная характеристика пропозиций с предикатами социальных отношений в повести А. И. Куприна "Поединок" // Купринские чтения: Тез. докл. и сообщ. науч.-практ. конф. - Каменец-Подольский, 1990. С. 101 - 102.
5. Использование краеведческого материала в изучении структуры простого осложненного предложения в курсе синтаксиса русского языка // Нравственно-эстетическое воспитание молодежи средствами искусства: Тез. докл. Всесоюз. науч.-практ. сов. - Чернигов, 1990. Ч. 2. С. 57 - 58.
6. К вопросу об обязательной и факультативной валентности глагола // Валентность и сочетаемость на синтаксическом уровне языка и речи: Тез. докл. и сообщ. межвуз. науч. конф. 4 - 6 февр. 1991. - Могилев, 1991. С. 32 - 33.
7. Шляхи аналізу семантичної структури речення // Міжвуз. наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю Чернігівського держ. пед. інст. ім. Т. Г. Шевченка: Тези доп. - Чернігів, 1991. Ч. 2. С. 134 - 135.
8. Особенности индивидуально-авторского стиля прозы В.В. Набокова на уровне поверхностной структуры предложения с предикатами социальных отношений // Використання спадщини повернутих і забутих діячів науки та культури в навчальному процесі педагогічного вузу та школи: Тези респ. міжвуз. конф. 29 - 31 трав. 1991. - Ровно, 1991. С. 41 - 42.
9. Обучение студентов педагогического факультета нормативной грамматике в условиях билингвизма /на примере ЛСГ глаголов

социальных отношений // Мова в системі початкового навчання: Тези доп. респ. наук.-практ. конф. І2 - І4 лист. 1991. - Полтава, 1991. С. 50 - 51.

І0. Индивидуально-авторские особенности стиля прозы М.А. Булгакова на уровне поверхностной структуры предложения // Булгаковские чтения: Тез. докл. - Черновцы, 1991. С. ІІ6 - ІІ8.

ІІ. Дієслова соціальних стосунків у художній структурі поезії Т. Шевченка // Т. Шевченко і сучасність: Тези доп. наук.-метод. конф. - Чернігів, 1992. С. ІІ - І2.

І2. Устранение интерференции глагольного управления в условиях украинско-русского двуязычия с помощью лексикографических источников // Проблемы учебной лексикографии: состояние и перспективы развития: Матер. Общесоюз. конф. - Симферополь, 1992. С. 207 - 209.

І3. Полисемия лексических единиц релятивного функционально-семантического поля в русском и украинском языках // Проблемы зіставної семантики: Матер. респ. наук. конф. - Київ, Черкаси, 1992. С. 78 - 79.

І4. Функционирование локативного конкретизатора в структурах с предикатами соцу льных отношений // Функциональная лингвистика: Матер. маждунар. науч. конф. 25 - 28 апр. - Ялта, 1994. Ч. 2. С. І0 - І2.

І5. Синонимические отношения глаголов ЛСГ социальных контактов. - М., 1988.-9 с. Деп. в ИНИОН АН СССР 04. 02. 88, № 32698.

І6. Структура лексико-семантической группы глаголов социальных отношений. - М., 1988. - І4 с. Деп. в ИНИОН АН СССР 04. 02. 88, № 32699.

Стрипчая С. А. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 - русский язык на тему: "Функционирование в предложении глаголов лексико-семантической группы социальных отношений". Диссертацией является рукопись. Киевский университет им. Тараса Шевченко, Киев, 1994. В работе устанавливается взаимосвязь, взаимозависимость и взаимообусловленность лексико-семантических и грамматических свойств глаголов ЛСГ социальных отношений и структурно-семантического строения предложения, отражающего ту или иную ситуацию социального отношения. Массив структурно-семантических типов предложений с предикатами социальных отношений представлен как полевое образование с центром в виде инвариантных минимальных структур и периферией в виде расширенных структур с разной степенью удаления от центра.

Striapchaya S.A. The Candidate dissertation in the Russian language speciality-10. 02. 01. The theme:"The sentence functions of the verbs of the lexical and semantic groups (LSG) with the meaning of social relations". The dissertation is presented in the form of a manuscript. The Kiev University after T.Shevchenko, Kiev, 1994. The dissertation deals with the interrelation, interdependence and interdetermination of lexical, semantic and grammatical features of the LSG verbs with the meaning of social relations. It also deals with the semantic structure of the type of sentence presenting a certain situation of social relations. The bulk of the structural and semantic types of sentences with the predicates, expressing social relations, is presented as a field formation with the centre being a sort of invariant and minimal structures with different degree of their removal from the nucleus of the sentence.

Ключові слова: "дієслово", "ЛСГ", "соціальні відносини", "суб'єкт", "предикат", "мінімальна структура", "поширена структура".

AB 31.207

AB 31.207